

Антропологічно-есхатологічна парадигма християнських апологетів.

Частина I

священник Олександр Хорошко

<http://doi.org/10.33209/2519-4348-2019-7-50>

Одним з головних питань, які хвилювали людство протягом усієї його історії, було питання про те, що таке є людина, яке її призначення. Залежно від відповіді отримували обриси мета й сенс життя. Протягом багатьох століть створювалися різні філософські системи, які намагалися дослідити природу людини. І всі вони були помилковими. Це пояснюється тим, що всі ці філософські системи через вузькість мислення не могли розглянути людину у всій її повноті. Лише з відкриттям у всій повноті Божественного Одкровення в Особі Господа Ісуса Христа стало можливим розуміння людини як створеної за Божественним задумом, що має цілком особливе призначення. Для того, щоб зрозуміти процес становлення істинного вчення про людину, потрібно вдатися до творів перших богословів християнського світу – ранньохристиянських апологетів. Вони, на відміну від мужів апостольських, які свої твори адресували переважно до християн, вели полеміку з язичницькою аудиторією, що наклало відбиток на коло розглянутих ними проблем. Головним завданням апологетів було розкриття основних істин християнства – істина буття Божого, істина безсмертя душі людини і істина Божественного Одкровення, оскільки саме ці положення становлять основу християнської релігії. Апологети формували нову, християнську культуру з її абсолютно особливою антропологією та есхатологією. Таким чином, будучи в багатьох питаннях першопрохідцями, вони проклали шлях для подальшої християнізації елінізму і формування цілісної системи християнського богослів'я. У статті простежена специфіка становлення святоотцівського вчення про людину, мету її життя на землі та загробне існування на основі творів ранньохристиянських апологетів I – III ст. Зважаючи на обсяг статті, автор вдався до її умовного поділу на три частини. Пропонована перша частина присвячена розгляду питань, що стосуються створення та призначення людини, образу і подоби Божої в ній, співвідношення душі й духу, гріхопадіння та спасіння.

Ключові слова: антропологія, людина, створення, призначення, душа, дух, образ і подоба Бога, гріхопадіння, спасіння.

Постановка проблеми. Питання про те, що таке є людина, яке її призначення було одним з головних питань, які хвилювали людство протягом всієї його історії. Упродовж багатьох століть створювалися різні філософські системи, які намагалися дослідити природу людини. Однак усі вони через вузькість мислення не могли розглянути людину уповні і були помилковими. Лише з відкриттям у всій повноті Божественного Одкровення в Особі Господа Ісуса Христа стало можливим розуміння людини як особи, створеної за Божественним задумом, що має цілком особливе призначення.

Для того, щоб зрозуміти процес становлення істинного вчення про людину, потрібно вдатися до творів перших богословів християнського світу – ранньохристиянських апологетів. У творах апологетів, як і в усіх творах святих тців та церковних письменників, відсутнє цілісне системне вчення про людину. Основним завданням святоотцівського богослів'я була розробка догматичних питань, тому й вчення про людину в ньому розглядалося через призму догматики.

Безсумнівна заслуга християнських апологетів полягає як в повчанні й утвердженні вірних, так і в тому, що вони представили християнське богослів'я зрозумілим для язичницької інтелігенції. Апологети знали релігійно-філософські потреби сучасного їм освіченого суспільства, що бажало знайти докази в реальності тих положень про Бога, як духовну істоту, моральний закон, безсмертя і відплату в майбутньому житті, які пропонувала панівна релігійна філософія. Саме ці істини із загальної сукупності християнського вчення і розкривають апологети перед язичницьким суспільством у поняттях і формах мислення сучасної освіти і культури, доводячи, що в об'явленому вченні дано все те, чого шукає істинна філософія: тільки воно є надійною і корисною філософією, чистою і піднесеною за змістом і божественною за походженням.

Не всі антропологічні погляди апологетів є вченням сучасної Церкви, однак вони є вкрай цікавими в історичному та богословському контексті, оскільки проливають світло на процес зародження та становлення християнського вчення про людину.

Аналіз досліджень. Автор при написанні цієї статті спирався на твори ранньохристиянських апологетів в українському й російському перекладах та на дослідження провідних вітчизняних і зарубіжних науковців (єп. Сільвестра (Малеванського), К. Скворцева, С. Єпіфановича, архім. Кипріана (Керна), О. Фокіна, К. Скурата, А. Северюхіна, О. Булушева), що присвячували свої труди вченню апологетів про створення та призначення людини, образ і подобу Божу в ній, гріхопадіння перших людей, їхнє спасіння тощо.

Метою даної статті є аналіз християнського вчення про людину у творах ранніх апологетів Церкви (I-III ст.). Відповідно до мети були поставлені такі завдання: охарактеризувати вчення апологетів про створення та призначення людини; розкрити їхні уявлення про душу й дух, образ і подобу Божу в людині; показати розуміння апологетами причин та наслідків гріхопадіння перших людей; висвітлити бачення згаданими письменниками можливості спасіння людини.

Виклад основного матеріалу. Питання створення людини та її призначення порушувалося багатьма апологетами. Св. Феоділ Антіохійський говорить, що людина була створена руками Божими і цим вказує на її особливу достоїнність. Перша людина була створена ні смертною, ні безсмертною, але здатною до того й іншого. Після створення людини Бог оселив її в Едемському саду, щоб обробляти й оберігати його, давши їй, таким чином, стимул до досконалості. Призначення людини полягало у тому, щоб вона, розмножуючись, наповнювала землю, яку Бог підкорив її владі¹. Для Татіана людина була сотворена на образ безсмертя, щоб як Бог безсмертний, так і людина, яка отримала причастя божества, також мала безсмертя². Св. Іустин Філософ, беручи до уваги, що розповідь Мойсея про створення людини за образом Божим відноситься до людини взагалі, а не до будь-якої її частини, навіть стверджував, що

¹ Апологети: збірка писань древніх християн апологетів у перекладі на українську мову / під ред. Святійшого Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета; [пер. та передм. до книг прот. Костянтина Лозінського, Андрія Хромяка та Костянтина Москалюка; автор вступ. ст. Олександр Мирончук]. К.: Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2010. С. 471, 473, 477, 478.

² Там само. С. 300-301.

і тіло людське створено за образом Божим³. Згідно з Афінагором Афінянином, Бог сотворив людину заради Себе Самого, заради благості й премудрості, яка споглядається в усіх творіннях. У створені світу немає нічого безладного і випадкового, а навпаки, кожна його частина була створена розумно, тому й не переступає встановленого для неї порядку. Так само і людина, з волі Творця, підлягає певному порядку. У створеному бутті людина займає середнє становище між духовною природою ангелів і бісів, яким властиве безсмертя, і природою нерозумних творінь, підвладних смерті. Від тварин людину відрізняє вища розумова здатність, від ангелів і бісів – смертність або тління тілесної частини її природи, що перериває на час єдність її складу, яке потім відновлюється при воскресінні. Смертність від початку закладена Творцем і не пов'язана з гріхом⁴. Св. Іриней Ліонський говорить, що стан першої людини не був станом повної досконалості. Але призначення людина мала високе: вона була створена для управління ангелами. Досягти цього людина могла через послух волі Божій, однак підпала спокусі диявола і замість того, щоб стати духовною і безсмертною, стала душевною і підданою тлінню⁵. Тлумачачи біблійні слова «І були вони обоє нагі, Адам і дружина його, і вони соромилися» (Бут 2: 25), свт. Іриней говорить, що Адам і Єва «мали безневинне і дитяче почуття»⁶; «незадовго перед тим створені, вони не мали поняття про народження

³ Сильвестр (Малеванский), еп. Опыт православного догматического (богословия с историческим изложением догматов): в 5 т. К.: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1897. Т. 5. С. 196.

⁴ Апологети: збірка писань древніх християн апологетів у перекладі на українську мову / під ред. Святейшого Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета; [пер. та передм. до книг прот. Костянтина Лозінського, Андрія Хромяка та Костянтина Москалюка; автор вступ. ст. Олександр Мирончук]. К.: Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2010. С. 425-426.

⁵ Скурат К. Воспоминания и труды по Патрологии (I-V века). М.: Троицкий собор г. Яхрома, 2006. С. 197; Епифанович С. Лекции по патрологии (Церковная письменность I-III веков). Курс лекций читанных студентам Киевской Духовной Академии / Под общ. ред. доц. МДА Н. И. Муравьева. СПб.: «Воскресение», 2010. С. 396.

⁶ Ириней Лионский. Против ересей. Доказательство апостольской проповеди / Пер. прот. П. Преображенского, Н. И. Сагарды. СПб.: «Издательство Олега Абышко», 2008. С. 586.

дитей»⁷. Для св. Іполита Римського, Бог створив людину для панування над всім, але вона зловживала своїми силами, переступивши божественну заповідь, і стала із володаря природи її рабом. Людське тіло Іполит вважав за самою своєю природою схильним до смерті і руйнування, тому що воно складається з різних елементів⁸.

Образ і подоба Бога в людині розкривається апологетами неоднозначно. За Татіаном, лише людина є образом і подобою Божою, однак апологет вважає образ і подобу синонімами⁹. Подібної думки дотримувався і Тертуліан, говорячи, що лише в одній людині з усіх Своїх видимих створінь Бог знаходить Свій образ і подобу¹⁰. Афінагор переконаний, що людина носить у собі образ Божий, який полягає в її розумності, а початкове призначення людини було в постійній спрямованості до вищого світу і в спогляданні Бога, при цьому образ Божий невимовний, неказаний і не може споглядатися плотськими очима¹¹. Св. Іринеї іноді під образом має на увазі те, що закладено в природі, у змішанні, тоді як під подобою те, що виходить від Духа. В іншому місці він пояснює, що образ Божий – це Син, за подобою якого створена людина. І саме тому Син і з'явився в останні часи, щоб показати, що Його образ схожий на Нього¹². Климент Олександрійський неодноразово говорив як про образ, так і про подобу Божу в первозданній людині. Його він бачить, на думку архім. Кипріяна (Керна), у розумі; точніше, розум є відображенням образу Божого, тобто Логосу, Людини безпристрасної. Климент відрізняє в Адамі образ від подоби¹³. Для Орігена достойність образу людина отримала в першому творінні, а доско-

⁷ *Иринеи Лионский. Против ересей. Доказательство апостольской проповеди / Пер. прот. П. Преображенского, Н. И. Сагарды. СПб.: «Издательство Олега Абышко», 2008. С. 310.*

⁸ *Скурат К. Воспоминания и труды по Патрологии (I-V века). М.: Троицкий собор г. Яхрома, 2006. С. 206-207.*

⁹ *Будушев А. Православная антропология до разделения Церкви. М.: ПСТГУ, 2011. С. 62.*

¹⁰ *Скурат К. Воспоминания и труды по Патрологии (I-V века). М.: Троицкий собор г. Яхрома, 2006. С. 225.*

¹¹ *Будушев А. Православная антропология до разделения Церкви. М.: ПСТГУ, 2011. С. 62.*

¹² *Там само. С. 62.*

¹³ *Киприан (Керн), архим. Антропология св. Григория Паламы. Париж: YMCA-Press, 1950. С. 109.*

налість подоби буде в кінці. Тобто людина сама повинна придбати його власними старанними трудами в наслідуванні Бога¹⁴.

Повніше апологети говорять про співвідношення душі та духу і для цього використовують як біблійний матеріал, так і дані сучасної їм філософії та навіть фізіології. Св. мч. Іустин навчає, що душа існує в тілі, і воно не живе неживленим. Тіло, після того, як його залишає душа, уже не існує. Бо тіло – житло душі, а душа – житло духу, і спасуться вони в тих, хто має тверду надію та безсумнівну віру в Бога. Однак в інших місцях Іустин визнає в людині тільки дві частини – душу й тіло¹⁵. Разом з тим він відрізняє душу, яка тільки причетна до життя, від якогось «життєвого духу», завдяки якому вона живе і який може бути відібраний від неї за волею Божою¹⁶. При цьому даний життєвий дух, згідно з Іустином, не тотожний Святому Духу, оскільки він притаманний усім душам, а Святий Дух прикрашає тільки душі праведних¹⁷. Татіан розрізняє два види духу, один – нижчий, «матеріальний дух», який має назву душа, а інший – «вищий дух», який перебував у перших людей, а нині – у праведників¹⁸. Розрізняє душу і «дух Божий» Феофіл Антіохійський. Цей дух Бог дав творінню так само, як людині – душу; він оживляє все творіння і вдихається людиною¹⁹. Климент Олександрійський запропонував своє розуміння співвідношення душі й духу. У людині він розрізняє, з одного боку, розумну душу, яку він також називає «панувальним духом», а з іншого боку, тілесну душу, яку він також називає

¹⁴ Ориген. О началах. Против Цельса. СПб.: Библиополис, 2008. С. 323.

¹⁵ Фокин А. Соотношение души и духа в греческой и латинской патристике // Человек. М.: Наука, 2009. № 3. С. 85; Апологети: збірка писань древніх християн апологетів у перекладі на українську мову / під ред. Святейшого Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета; [пер. та передм. до книг прот. Костянтина Лозінського, Андрія Хром'яка та Костянтина Москалюка ; автор вступ. ст. Олександр Мирончук]. К.: Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2010. С. 59, 107.

¹⁶ Апологети: збірка писань древніх християн апологетів у перекладі на українську мову / під ред. Святейшого Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета; [пер. та передм. до книг прот. Костянтина Лозінського, Андрія Хром'яка та Костянтина Москалюка ; автор вступ. ст. Олександр Мирончук]. К.: Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2010. С. 121.

¹⁷ Там само. С. 120.

¹⁸ Там само. С. 299.

¹⁹ Там само. С. 448, 467.

ває «духовним началом, даними у творінні», «плотським духом», «нерозумним духом», «підлеглим духом» і «життєвою силою»; причому кожен має своє власне походження: нижчий, тваринний дух передається через тілесне сім'я в зачатті, а вищий, розумний дух дається людині з неба від Бога за допомогою деяких ангелів²⁰. Оріген вперше серед ранніх християнських письменників починає використовувати філософське вчення про передіснування душ. Згідно з цим вченням Орігена, людські душі передіснували. Вони були раніше умами і святими силами, насолоджувалися повнотою божественного споглядання, а потім звернулися до гіршого і через це охолонули в любові до Бога, чому й називаються душами і в покарання послані в тіла²¹. Оріген нерідко розглядає душу як щось середнє між плоттю і духом і, слідуючи окремим біблійним текстам, стверджує, що людина складається з тіла, душі і духу. Разом з тим, апологет часто пов'язує поняття «дух» з вищою частиною душі – розумом²². Св. Іриней Ліонський проводив відмінність між душею і духом. Досконала людина складається з трьох частин – тіла, душі і Духа. Святитель ототожнює цього Духа зі Святим Духом, який, на відміну від душі, що є лише «диханням життя», є саме Життя²³. Тертуліан вперше спробував розробити християнське вчення про душу і дати їй точне визначення. У більшості випадків він виходить із положення, що людина складається з тіла і душі, а в трактаті «Про душу» він однозначно стверджує повну тотожність душі і духу, який називає здатністю дихання, що звершене душею. Тертуліан зауважує: «Жити – значить дихати, а дихати – значить жити. Отже,

²⁰ Фокин А. Соотношение души и духа в греческой и латинской патристике // Человек. М.: Наука, 2009. № 3. С. 85.

²¹ Слово благочестивейшого императора Юстиниана, посланное к Мине, святейшему и блаженнейшему архиепископу благополучнаго города и патриарху, против нечестиваго Оригена и непотребных его мнений // Деяния Вселенских Соборов изданныя в русском переводе при Императорской Казанской Духовной Академии. СПб.: Воскресение, 2008. Т. 3-4: IV Собор (часть Вторая), V, VI, VII Соборы. С. 514.

²² Фокин А. Соотношение души и духа в греческой и латинской патристике // Человек. М.: Наука, 2009. № 3. С. 86.

²³ Ириней Лионский. Против ересей. Доказательство апостольской проповеди / Пер. прот. П. Преображенского, Н. И. Сагарды. СПб.: «Издательство Олега Абышко», 2008. С. 462, 468-470.

дихати і жити властиво тому, кому властиво жити, тобто душі... Так що сама душа є дух, якщо вже їй властиво і дихати і жити»²⁴.

У вченні про гріхопадіння Татіан говорить, що людину погубила свобідна воля, бо будучи свобідними, люди стали рабами, продали себе через гріх. Спочатку людську душу окриляв досконалий дух, однак, коли вона прогнала його через свій гріх, він відлетів, як птах, і вона впала на землю. Позбувшись небесного житла, вона побажала спілкування з нижчим. Через гріх демони позбулися попереднього свого житла, а праотці були вигнані; перші скинуті з неба, а останні вигнані із кращої землі²⁵. У св. Феофіла Антіохійського знаходимо, що Бог заповідав людині для їжі усі плоди, тільки заборонив споживати від дерева пізнання, щоб злочиноm не погубити саму себе. Переступивши цю заповідь, людина впала в гріх, а через нього була вигнана з раю. Через свій непослух людина пізнала працю, печаль, хворобу і, нарешті, смерть. Через злочин людини і тварини схилилися до зла. Це святитель пояснює через приклад: якщо господар дому добре поводитьсь, то відповідно і слуги живуть у благочесті, якщо ж господар згрішить, то і слуги також грішитимуть. Однак, коли людина знову повернеться в достойний своїй природі стан, тоді і тварини відновляться в першопочатковий образ лагідності²⁶. Св. Іустин Мученик, захищаючи свободу волі в людині, іноді немовби забував про наслідки первородного гріха. Людський рід, на його думку, з часу Адама піддається смерті і спокусі змія, бо кожен чинить недобре за своєю власною волею. Люди, які так були створені, що були б, подібно до Бога, вільні від страждань і безсмертні, якби виконували Його заповіді, накликали самі на себе смерть, уподібнившись Адаму і Єві²⁷. Афінагор не говорить прямо

²⁴ Тертуліан Квинт Септимий Флоренс. О душе / Пер. с лат., вступ. ст., комент. и указатель А. Ю. Братухина. СПб.: «Издательство Олега Абышко», 2004. С. 58.

²⁵ Апологети: збірка писань древніх християн апологетів у перекладі на українську мову / під ред. Святійшого Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета; [пер. та передм. до книг прот. Костянтина Лозінського, Андрія Хромяка та Костянтина Москалюка; автор вступ. ст. Олександр Мирончук]. К.: Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2010. С. 314.

²⁶ Там само. С. 473, 478, 471.

²⁷ Скворцев К. Философия отцов и учителей Церкви (Период апологетов). К.: Общество любителей православной литературы. 2007. С. 61.

про гріхопадіння перших людей, хоча за контекстом можна припустити, що гріх приходить, коли душа спрямовується не до Бога, а до земного, матеріального внаслідок схильності дії диявола і бісів, але вина, однак, лежить на самій людині, оскільки вона обдарована здатністю вільно вибирати між пороком і чесністю²⁸. Св. Мелітон Сардійський, говорячи про гріхопадіння людей, підкреслює свободний вибір людини, яка з власної волі послухала диявола:

«Людина ж, яка за природою здатна вмістити і добро, і зло, як земля приймає і те й інше насіння, прийняла раду ворога і ласолубця і, доторкнувшись до дерева, порушила заповідь і не послухалася Бога»²⁹.

У вченні про гріхопадіння перших людей св. Іриней Ліонський не доповнює біблійної розповіді особливими подробицями, хоча неодноразово говорить про це, так само як і про наслідки гріха. Через гріх Дух був віднятий у людини, диявол придбав владу над нею, а плоть стала вмістилищем гріха. Усі люди успадковують стан Адама, глави й родоначальника людства, і в самому народженні отримують смерть. Звідси випливає необхідність відновлення первозданої гармонії людської природи в Христі³⁰. Св. Іполит Римський вважав, що Бог створив людину для панування над усім, але людина зловжила своїми силами, переступила божественні заповіді і зробилась із власника природи її рабом. Вона звершила гріх добровільно, і тому зло не є чимось первонаціальним, а те, що з'явилося пізніше і має свою основу у волі й думці. Таким чином, винуватцем зла, на думку святителя, потрібно вважати людину, а не Бога³¹.

²⁸ Будушев А. Православная антропология до разделения Церкви. М.: ПСТГУ, 2011. С. 63.

²⁹ Апологети: збірка писань древніх християн апологетів у перекладі на українську мову / під ред. Святійшого Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета; [пер. та передм. до книг прот. Костянтина Лозінського, Андрія Храмяка та Костянтина Москалюка; автор вступ. ст. Олександр Мирончук]. К.: Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2010. С. 353.

³⁰ Іриней Лионский. Против ересей. Доказательство апостольской проповеди / Пер. прот. П. Преображенского, Н. И. Сагарды. СПб.: «Издательство Олега Абышко», 2008. С. 313; Киприан (Керн), архим. Антропология св. Григория Паламы. Париж: YMCA-Press, 1950. С. 100.

³¹ Сворцев К. Философия отцов и учителей Церкви (Период апологетов). – К.: Общество любителей православной литературы; Издательство имени святителя Льва, папы

У Климента Олександрійського чіткого вчення про первородний гріх немає. Історію гріхопадіння прабатьків він розуміє в алегоричному значенні. Змій – це чуттєвість, а гріх полягав у тому, що Адам і Єва, не досягнувши ще зрілості, передчасно звернулися до задоволення статевої потреби. Цей поганий приклад наслідують і їхні нащадки. Климент, мабуть, відкидає первородний гріх, бо засуджує тільки справи вільного вибору. У гріхопадінні відбувся певний надлом у природі людини, пошкодження її розуму. Гріх став причиною появи пристрастей, що представляють собою спотворення природних сил і здібностей людини. Пристрасті, на думку Климента, це хвороба душі й обурення проти природи. Вони вносять в душу безлад і відновлюють її проти розуму³². В Орігена вчення про первородний гріх прийняло оригінальний відтінок. Він відносив гріх до досвітового загального падіння душ ще до їхнього втілення. Однак Оріген допускав також, що саме народження, з'єднання душі з тілом, осквернює людину скверною гріха, і тому вважав необхідним хрещення немовлят. Гріх, укорінившись у природу людини, продовжує в ній зростати і розвиватися та зміцнюється в ній усе більше й більше через спокуси похоті, впливу поганих прикладів і демонів³³. За Тертуліаном, людина відхилилася з істинного шляху за власним вибором, а не з потреби. Даючи людині можливість робити добро, Бог не хотів запевнити її в безгрішності. Людина не могла не знати, що гріховність свобідної волі є необхідним наслідком її тварності і що, відповідно, інакше не можна засвоїти собі добра, як тільки належним використанням свобідної волі. Притому гріх не до такої міри зіпсував людську природу, щоб вона не могла повернути первобутній стан, користуючись благодатними засо-

Римского. 2007. С. 189.

³² Климент Александрийский. Строматы / Под. Е. В. Афонасин. СПб.: «Издательство Олега Абышко», 2003. Т. 3 (Книги 6-7). С. 450, 446; Северюхин А. Антропологические представления в трудах святого апостола Павла и Климента Александрийского // Метопарадигма: богословие, философия, естествознание: альманах. СПб.: ООО «Издательско-полиграфическая компания «КОСТА», 2014. Вып. 4. С. 15.

³³ Ориген. О началах. Против Цельса. СПб.: Библиополис, 2008. С. 291, 306; Скурат К. Воспоминания и труды по Патрологии (I-V века). М.: Троицкий собор г. Яхрома, 2006. С. 278.

бами. Правда, пошкодженість природи є немовби другою природою, що має свого бога й отця, але вона не така велика, щоб могла абсолютно знищити душевне добро. Те, що є головним, божественним, чистим і власне природним, може бути потьмарене, але не згладжене: може бути потьмарене, тому що не є Богом, але не може зникнути, тому що від Бога³⁴.

Що ж до спасіння, то воно усвідомлювалося апологетами як прояв благої Божої волі, яка призначила людину для єднання з Богом і безсмертя. Для Татіана спасіння людини полягає у возз'єднанні зі Святим Духом, що подає безсмертя і входження в союз з Богом. Для цього необхідне зречення від речовини, покаяння і праведне життя. Через це людина повертає образ і подобу Божу і, таким чином, отримує те, що втратила, тобто Духа. Не всі люди отримують цей духовний початок. Крім духовних, «укріплених Духом Божим», є люди душевні. Перші можуть бачити тіла безплотних демонів, другим же це недоступно, оскільки вище не обіймається нижчим: утім, іноді демони являються і їм, щоб переконати їх у своєму існуванні і змусити обожнювати себе³⁵. Св. Феодіан Антіохійський говорить, що після гріхопадіння Бог подав велике благодіяння людині, що не залишить її вічно зв'язаною гріхом. Він вигнав її з раю лише для того, щоб вона цим покаранням очистила впродовж відомого часу гріх і, виправившись, потім могла бути повернена. Як через непослух людина накликала на себе смерть, так покорою волі Божій кожен може дозволити собі вічне життя. Бог дав збуреному гріхами світові зібрання, що звуться святими церквами, у яких, як у благовлаштованих пристанях, зберігається вчення

³⁴ Сковорцев К. Философия отцов и учителей Церкви (Период апологетов). К.: Общество любителей православной литературы; Издательство имени святителя Льва, папы Римского. 2007. С. 245.

³⁵ Апологети: збірка писань древніх християн апологетів у перекладі на українську мову / під ред. Святійшого Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета; [пер. та передм. до книг прот. Костянтина Лозінського, Андрія Хромяка та Костянтина Москалюка; автор вступ. ст. Олександр Мирончук]. К.: Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2010. С. 308-309; Епифанович С. Лекции по патрологии (Церковная письменность I-III веков). Курс лекций читанных студентам Киевской Духовной Академии / Под общей ред. доц. МДА Н. И. Муравьева. СПб.: «Воскресение», 2010. С. 317-318.

істини, до яких прибігають ті, хто бажає спастися³⁶. В основу сотеріології св. Іустина покладена ідея про Божественний Логос, як єдиного зверхувача спасіння людини. Він принизився бути народженим і розіп'ятим не тому, що мав у цьому потребу, а зробив це задля роду людського, який від Адама підпав смерті. Саме в хресній смерті Спасителя св. Іустин бачить внутрішнє знищення гріха і духовне оновлення людини. Спасіння, яке звершив Син Божий через страждання, смерть і воскресіння, полягає в сповіщенні істини, звільненні від влади бісів, у перемозі над смертю³⁷. За Афінагором лише в Христовій релігії і через неї можливе відновлення порушеної єдності людини з Богом, тобто здійснення споконвічного призначення людини³⁸. Св. Іринея для пояснення домобудівництва спасіння Сина Божого використовував термін «*рекапітуляція*», що означає відновлення, очолення знову, повторення. Таке уявлення пов'язане з вченням про Христа як про Нового Адама, у Якому відбувається відновлення всього людства. Як Другий Адам, Христос відтворив у Собі всі подробиці життя першого Адама. Як перший Адам був створений з необробленої і дівственної землі, так і Слово, відновлюючи в Собі Адама, отримує народження від Марії Діви. Уся подальша діяльність Христа спрямована на те, щоб вилікувати наслідки гріхопадіння і дарувати людині можливість вступити в спілкування з Богом. У Своему стражданні Христос виправив древній непослух через послух на хресному дереві і повторив смерть Адама, померши в той же день, у який помер Адам. Воплотившись, Христос пройшов весь людський вік, освятивши його Своїм життям: став немовлям для немовлят, юнаком для юнаків, старцем для старців. Поєднуючи кінець із початком, Він Сам у Собі відновив усі народи від Адама. У св. Іринея вперше зустрічається згадка ролі Пресвятої Богородиці в історії спасіння. В умовах земного життя

³⁶ Там само. С. 176.

³⁷ Апологети: збірка писань древніх християн апологетів у перекладі на українську мову / під ред. Святійшого Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета; [пер. та передм. до книг прот. Костянтина Лозінського, Андрія Хромяка та Костянтина Москалюка; автор вступ. ст. Олександр Мирончук]. К.: Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2010. С. 160, 204, 233.

³⁸ Там само. С. 406.

людина отримує тільки деяку частину Духа для того, щоб приготуватися до нетління. Тільки після воскресіння, коли людина побачить Бога лицем до лиця, настане обоження духу й плоті, коли люди стануть «богами»³⁹. Цікавим з точки зору оригінальності є вчення про спасіння та викуплення людини в працях апологета Орігена. Звільнення Господом людей з-під влади диявола Оріген усвідомлював за допомогою теорії викупу. Люди, будучи переможені дияволом, стали його рабами, стали його власністю на законних підставах. Позбавити людей від його влади теж потрібно було законним способом. Для цього Господь запропонував у якості викупу Свою душу. Диявол погодився, розуміючи всю ціну безгрішної душі Христової. Своїми підступами через юдеїв він довів Христа до смерті. Але він не знав плану Божественного домобудівництва, не знав, що смерть Христа зруйнує владу смерті. Він думав утримати душу Христа в пеклі і у своїй владі. Але, будучи несправедливим стосовно безгрішного Христа, він не міг утримати Його у своїй владі і за договором повинен поступитися викупленими Христом людьми. Христос вивів їх із пекла і Сам воскрес. Таким чином, Христос наче обманув диявола, що, утім, цілком справедливо щодо обманщиків людей. Христос не тільки викупив людей від диявола, але й приніс за них умилювальну жертву Богові. Гріх міг бути викупленим стражданням людей або жертвою за них. Самі люди не могли принести жертву, бо вона мала бути безгрішною. І ось Господь, будучи безгрішним, узяв на Себе гріхи людського роду і поніс на Собі всю тяжкість покарань. Він добровільно зазнав на землі ряд випробувань, прикрощів, страждань і, нарешті, саму смерть. Так Він примирив людей з Богом. Викуплення, звершене Христом, має універсальне значення. Христос помер не тільки за людей, а й за всі інші розумні істоти. Плоди Його смерті поширюються на весь космос, навіть на ангелів. Утім, іноді Оріген висловлювався в тому сенсі, що Господь для спасіння ангелів Сам став Ангелом і постраждав і за

³⁹ *Иринеи Лионский. Против ересей. Доказательство апостольской проповеди / Пер. прот. П. Преображенского, Н. И. Сагарды. СПб.: «Издательство Олега Абышко», 2008. С. 296, 308 - 310, 176, 465 - 466, 522.*

них, подібно до того, як Він постраждав і за людей⁴⁰. Приклад спасіння людини Климент Олександрійський бачить в Особі Христа: «Слово Боже стало Людиною, щоб і ти навчився від Людини, як людині стати богом»⁴¹. Христос втілюється, щоб нас визволити від гріхів, і є викупленням за нас через Свою Кров. Бог подає людям спасіння, але спасти їх всупереч їхньої волі не може, так що кожен спасає сам себе шляхом вільного вибору шляху добродетельності, для чого і дані людині заповіді. Ідучи шляхом, вказаним Христом, людина досягає свого істинного призначення, істинної краси, а красою душі є чесноти, красою ж тіла – безсмертя; разом вони сповіщають людині богоуподібнення⁴². Щодо сотеріології Тертуліана, то він говорить, що спасіння людини стало можливим завдяки Втіленню Слова Божого, Його викупної смерті і животворчого воскресіння. Втілення було задумано Богом ще до створення людини. Гріх Адама визначив не саме Втілення, а його образ, а саме надав йому викупного характеру. Тертуліан розглядає людську природу Бога-Слова як основу для спасіння всього людства⁴³.

Висновки. Підсумовуючи вищесказане, можна прийти до висновків, що антропологічна проблематика у вченні християнських апологетів ще не має характеру цілком чіткої системи. Вони торкалися цієї проблеми в основному з апологетичними і полемічними цілями. Апологети приділяють увагу тим положенням, які піддаються сумнівам або заперечуються з боку гностиків, язичників та ін. У них ще неможливо простежити цілісну ґрунтовну побудову поглядів.

⁴⁰ Ориген. О началах. Против Цельса. СПб.: Библиополис, 2008. С. 319; Епифанович С. Лекции по патрологии (Церковная письменность I-III веков). Курс лекций читанных студентам Киевской Духовной Академии / Под общей ред. доц. МДА Н. И. Муравьева. – СПб.: «Воскресение», 2010. С. 546; Скурат К. Воспоминания и труды по Патрологии (I-V века). М.: Троицкий собор г. Яхрома, 2006. С. 280-281.

⁴¹ Климент Александрийский. Увещание к язычникам. Кто из богатых спасется / Пер. с древнегреч., вступ. ст., коммент. и указатель А. Ю. Братухина. СПб.: «Издательство Олега Абышко», 2006. С. 54.

⁴² Епифанович С. Лекции по патрологии (Церковная письменность I-III веков). Курс лекций читанных студентам Киевской Духовной Академии / Под общей ред. доц. МДА Н. И. Муравьева. СПб.: «Воскресение», 2010. С. 501.

⁴³ Фокин А. Латинская патрология. М.: Греко-латинский кабинет Ю. А. Шичалина, 2005. Т. 1.: Период первый: Доникейская латинская патрология (150-325 гг.). С. 117.

І тільки отці наступних століть надали цьому вченню забарвлення науково-обробленої богословської системи.

Список джерел і літератури:

1. *Біблія*. Книги Священного Писання Старого і Нового Завіту: В українському перекладі з паралельними місцями / Переклад Патріарха Філарета (Денисенка). К.: Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2004. 1407, [8] с.
2. Апологети: збірка писань древніх християн апологетів у перекладі на українську мову / під ред. Святейшого Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета; [пер. та передм. до книг прот. Костянтина Лозінського, Андрія Хромяка та Костянтина Москалюка; автор вступ. ст. Олександр Мирончук]. К.: Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2010. 590, [2] с.
3. Булушев А. Православная антропология до разделения Церкви. М.: ПСТГУ, 2011. 153 с.
4. Епифанович С. Лекции по патрологии (Церковная письменность I-III веков). Курс лекций читанных студентам Киевской Духовной Академии / Под общей ред. доц. МДА Н. И. Муравьева. СПб.: «Воскресение», 2010. 607 с.
5. Иринеи Лионский. Против ересей. Доказательство апостольской проповеди / Пер. прот. П. Преображенского, Н. И. Сагарды. СПб.: «Издательство Олега Абышко», 2008. 672 с.
6. Киприан (Керн), архим. Антропология св. Григория Паламы. Париж: YMCA-Press, 1950. 449 с.
7. Климент Александрийский. Строматы / Под. Е. В. Афонасин. СПб.: «Издательство Олега Абышко», 2003. Т. 3 (Книги 6 – 7). 368 с.
8. Климент Александрийский. Увещание к язычникам. Кто из богатых спасется / Пер. с древнегреч., вступ. ст., коммент. и указатель А. Ю. Братухина. СПб.: «Издательство Олега Абышко», 2006. 288 с.
9. Ориген. О началах. Против Цельса. СПб.: Библиополис, 2008. 792 с.
10. Северюхин А. Антропологические представления в трудах святого апостола Павла и Климента Александрийского // Метaparadигма: богословие, философия, естествознание: альманах. СПб.: ООО «Издательско-полиграфическая компания «КОСТА», 2014. Вып. 4. С. 6 – 21.
11. Сильвестр (Малеванский), еп. Опыт православного догматического (богословия с историческим изложением догматов): в 5 т. К.: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1897. Т. 5. [VII], 499 с.
12. Скворцев К. Философия отцов и учителей Церкви (Период апологетов). К.: Общество любителей православной литературы; Издательство имени святителя Льва, папы Римского. 2007. 472 с.

13. Скурат К. Воспоминания и труды по Патрологии (I-V века). М.: Троицкий собор г. Яхрома, 2006. 568 с.
14. Слово благочестивейшего императора Юстиниана, посланное к Мине, святейшему и блаженнейшему архиепископу благополучного города и патриарху, против нечестиваго Оригена и непотребных его мнений // Деяния Вселенских Соборов изданныя в русском переводе при Императорской Казанской Духовной Академии. СПб.: Воскресение, 2008. Т. 3 – 4: IV Собор (часть Вторая), V, VI, VII Соборы. С. 514 – 537.
15. Тертуллиан Квинт Септимий Флоренс. О душе / Пер. с лат., вступ. ст., коммент. и указатель А. Ю. Братухина. СПб.: «Издательство Олега Абышко», 2004. 256 с.
16. Фокин А. Латинская патрология. М.: Греко-латинский кабинет Ю. А. Шичалина, 2005. Т. 1.: Период первый: Доникийская латинская патрология (150-325 гг.). 362, [2] с.
17. Фокин А. Соотношение души и духа в греческой и латинской патристике // Человек. М.: Наука, 2009. № 3. С. 82-92.

References:

1. *The Bible*. The Old and New Testament Scriptures: In Ukrainian with Parallel Sites (2004). *Pereklad Patriarkha Filareta (Denysenka)*. K.: Vydannia Kyivskoi Patriarkhii Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy Kyivskoho Patriarkhatu [in Ukrainian].
2. Apologists: a collection of writings of ancient Christians apologists translated into Ukrainian. (2010). *Pid red. Sviatishoho Patriarkha Kyivskoho i vsiiei Rusy-Ukrainy Filareta; [per. ta peredm. do knyh prot. Kostiantyna Lozinskoho, Andriia Khromiaka ta Kostiantyna Moskaliuka; avtor vstup. st. Oleksandr Myronchuk]*. K.: Vydavnychiy viddil UPTs Kyivskoho Patriarkhatu [in Ukrainian].
3. Bulushev A. (2011). Orthodox anthropology before the separation of the Church. M.: PSTHU [in Russian].
4. Epyfanovych S. (2010). Lectures on pathology (Church writing I-III centuries). Course of lectures given to students of the Kiev Theological Academy. *Pod obshchei red. dots. MDA N. Y. Muraveva*. SPb.: «Voskresenye» [in Russian].
5. Yrynei Lyonskyi. (2008). Against heresies. Proof of the Apostolic Sermon. *Per. prot. P. Preobrazhenskoho, N. Y. Sahardь*. SPb.: «Yzdatelstvo Oleha Aбыshko» [in Russian].
6. Kypryan (Kern), *arkhym.* (1950). Anthropology of St. Gregory Palamas. Paryzh: YMCA-Press [in Russian].
7. Klyment Aleksandryiskyi. (2003). Stromates. Pod. E. V. Afonasyн. SPb.: «Yzdatelstvo Oleha Aбыshko». Т. 3 (Кныhy 6 – 7) [in Russian].
8. Klyment Aleksandryiskyi. (2006). Exhortation to the Gentiles. Which of the rich will be saved. *Per. s drevnehrech., vstup. st., komment. y ukazatel A. Yu. Bratukhyna*. SPb.: «Yzdatelstvo Oleha Aбыshko» [in Russian].
9. Oryhen. (2008). About the beginnings. Against Celsus. SPb.: Byblyopolys [in Russian].
10. Severiukhyn A. (2014). Anthropological representations in the writings of St. Paul and Clement of Alexandria. *Metaparadyhma: bohoslovye, fylosofyia, estestvoznanye:*

- almanakh. SPb.: ООО «Yzdatelsko-polyhrafycheskaia kompaniya «KOSTA». Вып. 4. [in Russian].
11. *Sylvestr (Malevanskyi), ep.* (1897). The experience of Orthodox dogmatic (theology with a historical exposition of dogmas): in 5 vol. K.: Типографія Імператорського Університета Св. Владимира Т. 5. [VII] [in Russian].
 12. *Skvortsev K.* (2007). Philosophy of Fathers and Teachers of the Church (Apologists Period). K.: Obshchestvo liubyteli pravoslavnoi lyteratury; Yzdatelstvo ymeny sviatyelia Lva, papy Rym'skoho [in Russian].
 13. *Skurat K.* (2006). Memoirs and works on pathology (I–V centuries). M.: Troitskyi sobor h. Yakhroma [in Russian].
 14. The word of the pious emperor Justinian sent to Mina, the holiest and most blessed archbishop of the prosperous city and the patriarch, against the ungodly Origen and his indecent opinions. (2008). Deiania Vselenskykh Soborov yzdanniya v russkom perevode pry Ymperatorskoi Kazanskoi Dukhovnoi Akademyyu. SPb.: Voskresenye. T. 3-4: IV Sobor (chast Vtoraia), V, VI, VII Sobory. Yakhroma [in Russian].
 15. *Tertullyan Kvynt Septymyi Florens.* (2004). About the soul. Per. s lat., vstup. st., komment. y ukazatel A. Yu. Bratukhyna. SPb.: «Yzdatelstvo Oleha Abyshko» [in Russian].
 16. *Fokyn A.* (2005). Latin pathology. M.: Hreko-latynskyi kabynet Yu. A. Shychalyna, 2005. T. 1.: Peryod pervyi: Donykeiskaia latynskaia patrolohyia (150-325 hh.) [in Russian].
 17. *Fokyn A.* (2009). Correlation of soul and spirit in Greek and Latin patristics. Human. M.: Nauka [in Russian].